

מחשבות על היסטוריה של המשפחה

איריס אגמון

המאמר המתורגם שלפנינו פותח קובץ מאמרים המפגיש שני תחומים, משפחה ואסלאם, אשר כל אחד מהם מורכב ורחב-ממדים בפני עצמו, קל וחומר המפגש ביניהם.¹ בהקדמה זו למאמר אני מבקשת להציג את שדה הידע המכונה "היסטוריה של המשפחה". תחום מחקר זה וארגו הכלים הנלווה אליו עשויים לסייע לקוראים להעריך את הידע ואת התובנות ההיסטוריות שמספק מאמר זה.

היסטוריה חברתית והיסטוריה של המשפחה

היסטוריה של המשפחה היא ענף בחקר ההיסטוריה. ליתר דיוק, היא מסתעפת מחקר ההיסטוריה החברתית, שהיא ענף בחקר ההיסטוריה. אפשרות אחת להכיר היסטוריה כשדה ידע (דיסציפלינה) היא לדמות אותה לעץ ואת התת-התמחויות שלה לענפים וענפים ענפים המשתרגים מהעץ. אך לדימוי זה יש חיסרון: הוא מעודד חשיבה אי-היסטורית, נטולת זמן, מרחב והקשר. העץ על הענפים המשתרגים ממנו נתפס כנתון קבוע בכל מקום וזמן, נטוע לו אי-שם בחוץ מבלי שחלים בו שינויים. אולם היסטוריונים עוסקים במחקר היסטורי על בסיס ההנחה שכמו בהווה, גם בעבר דבר לא היה קבוע במקום ובזמן, וגם תופעות שנראו כחלק מסדרי בראשית היו תלויות הקשר, עברו שינויים בלתי פוסקים, ובתורן הן גרמו לשינויים בתופעות אחרות. חוקרי היסטוריה מתאמצים אפוא להבין את השינויים שהתחוללו במושאי מחקריהם, ותמורות אלה אמורות למצוא ביטוי בכתיבתם. אם כלל זה חל על חקר סוגיות ואירועים מן העבר, הרי הוא חל גם על הדיון בהיסטוריה כשדה ידע. מדוע? מפני שגם לשדה הידע ההיסטורי יש היסטוריה, ושינויים מתחוללים בו דרך קבע. לפיכך מוטב שלא נדמה אותו לעץ הנטוע כישות קבועה במרחב. מהי אם כן ההיסטוריה של ההיסטוריה החברתית? תולדותיה בתוך שדה הידע המובחן של ההיסטוריה המודרנית קצרות יחסית.² היא התפתחה רק במאה העשרים,

1 Mohammad Hocine Benkheira, Avner Giladi, Catherine Mayeur-Jaouen, Jacqueline Sublet, "Introduction," dans idem., *La Famille en Islam d'après les sources arabes* (Paris: Les Indes savates, 2013), 13-43

2 ב"היסטוריה מודרנית" הכוונה להיסטוריה שעוצבה כשדה ידע מקצועי אקדמי בתקופה המודרנית ושייכת לתקופה זו במאפייניה. במילים אחרות, אין הכוונה לכך שרק היסטוריה של התקופה המודרנית נחקרת בשדה ידע זה. הדיון להלן עוסק בצמיחת ההיסטוריה כשדה ידע

אך הפכה מאז לשדה ידע עשיר ורב־פנים. ההיסטוריונים החברתיים הספיקו לחקור מגוון גדול של חברות ושל תופעות חברתיות בתקופות היסטוריות שונות. אמנם היסטוריה עוסקת מעצם הגדרתה בתהליכים ובאירועים שהתרחשו בעבר, אך את סדר היום המחקרי של ההיסטוריונים מעצבות שאלות שמקורן במציאות חייהם בהווה. ואכן, התפתחות ההיסטוריה החברתית, וההיסטוריה של המשפחה בתוכה, ממחישה היטב טענה זו. התהליכים והאירועים הגדולים שהתרחשו בעולם במאה העשרים עיצבו אותן.

במפנה המאה העשרים ואחת הפיק תאגיד השידור הבריטי (BBC) סדרת טלוויזיה דוקומנטרית מאלפת לסיכום המאה העשרים בשם "המאה העממית"³. הצפייה בעשרים ושישה פרקי הסדרה הזו הייתה גולת הכותרת השבועית שלי בשנת 2000-2001 שבה חייתי באסתנבול. גרתי במרכז המחקר האמריקאי ARIT על גדות הבוספורוס, בשכנות לכמה חוקרי היסטוריה עוסמאנית צעירים ממדינות שונות במזרח התיכון, בבלקן, באירופה ומאמצות הברית, שהגיעו לשנת מחקר בארכיונים. כדירי המרכז, ששכן בבניין עוסמאני מהמאה התשע עשרה, חלקנו מטבח וחדר אורחים בקומת המרתף. ערבים רבים העברנו שם בארוחות משותפות, בשיחות ובוויכוחים פוליטיים. שם ניצבה גם הטלוויזיה. בכל שבת לפנות ערב שודר פרק בסדרה, שעקבה אחרי האירועים החשובים שהתחוללו בעולם במאה העשרים. בשבת לפנות ערב נהגו רוב שכניי במרכז המחקר לצאת לבלות ברחבי אסתנבול השוקקת חיים, ולרוב צפיתי בסדרה לבדי: זמן איכות במלוא מובן המילה.

באותם ימים אספתי מקורות למחקר, שלימים הפך לספר⁴, אשר הכניס אותי אל עולם ההיסטוריה של המשפחה. שדה הידע של היסטוריה של המשפחה היה באותו זמן, באופן מטריד ותמוה, תחום זנוח בהיסטוריה החברתית של המזרח התיכון העוסמאני. הקשר שלי לתחום זה – הנתפס לעיתים, בטעות, כעוסק במובן מאליו ולכן אולי מיותר – התהדק מאוד כשצפיתי בסדרה "המאה העממית". הסדרה התאפיינה בהלימה מופלאה בין המוטיב המודגש בכותרת – המאה של האנשים, כל האנשים, לא רק גברים, לבנים, מלכים, מצביאים והוגי דעות גדולים – לבין עדויותיהם של אנשים ונשים פשוטים מרחבי העולם, שהתראינו בסדרה על אודות האירועים הגדולים שהם

אקדמי באוניברסיטאות מערב אירופה וצפון אמריקה. במרוצת מאה השנים האחרונות, במיוחד מהשליש האחרון של המאה העשרים ואילך, השתלבו רבים מילידי הארצות שהיו עד אז תחת שליטה קולוניאלית, באוניברסיטאות במערב אירופה וצפון אמריקה ותרמו לשינויים בחשיבה ההיסטורית ולצמיחת גישות של היסטוריה גלובלית.

3 British Broadcasting Corporation (BBC), *People's Century*, London (1995-1997)

4 Iris Agmon, *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine* (Syracuse: Syracuse University Press, 2006)

חוו ושלקחו חלק בעיצובם. בלי להרבות בדיונים על מתודולוגיה היסטורית המחישה הסדרה בדרך זו כי סדר היום בהווה הוא מקור ההתעניינות בהיסטוריה חברתית, וכי העניין בהווה מעצב את החשיבה על העבר ואת השאלות עליו. ההיסטוריה החברתית קוראת תיגר על מעמדם הבלעדי של מי שקודם לצמיחתה כשדה ידע מובחן נחשבו לגיבוריה הבלעדיים של ההיסטוריה. היו אלה אנשים (רובם ככולם גברים) שנמצאו במוקדי הכוח הפוליטי: בעלי השררה, המלכים, המצביאים והמנהיגים הדתיים. הם נתפסו כפועלים (actors) היסטוריים, כמחוללים היחידים של התהליכים ההיסטוריים. ההיסטוריה החברתית, לעומת זאת, מעניקה מעמד זה לכל האנשים והנשים בעבר כאשר הם. אין זה מקרה כי שינוי זה בתפיסת ההיסטוריה התחולל בתקופת צמיחתה של פוליטיקת המונים, הקמת מדינות הלאום והתערערות כוחן של האימפריות הקולוניאליות.

הסדרה סיכמה, אם כן, לא רק מאה שנה של שינויים גדולים בעולם; מבלי משים היא סיכמה גם מאה שנות שינויים בחשיבה ההיסטורית. המאה העשרים הייתה המאה של ההיסטוריה החברתית. במובן זה, היסטוריה חברתית אינה רק עוד תחום בהיסטוריה; היא אינה רק הרחבה של שדה הידע ההיסטורי לעיסוק בסוגיות שאפשר להגדירן חברתיות. היא מייצגת שינוי עומק בתפיסת ההיסטוריה כולה כשדה ידע, שינוי שעודד חשיבה מחדש גם על תחומים היסטוריים אחרים, כגון היסטוריה פוליטית או היסטוריה אינטלקטואלית. בה בעת עברה ההיסטוריה החברתית עצמה שינויים שנלוו אליהם מחלוקות בלתי פוסקות בין היסטוריונים. מחלוקות אלה ממשיכות גם כיום, ומשכללות בתורן את גישות המחקר ואת החשיבה הביקורתית בתוך שדה הידע של ההיסטוריה החברתית.⁵

את צמיחת ההיסטוריה החברתית במאה העשרים ואת השינויים שהיא עברה בעקבות האירועים הפוליטיים הבולטים (הטראומטיים ברובם) של המאה, אפשר לתאר בערך כך: (א) אחרי מלחמת העולם הראשונה התרחבה הביקורת על ההיסטוריה הפוליטית, התחום הדומיננטי בהיסטוריה, שנשמעה עוד במאה התשע עשרה. בכמה מוקדים אקדמיים באירופה ובארצות הברית צמחו חוגים של היסטוריונים ביקורתיים שהציגו גישות מחקר חדשות. גישותיהם שאבו השראה ממדעי החברה, בעיקר מכלכלה, מסוציולוגיה ומאנתרופולוגיה. מחקריהם הדגישו ניתוחים ארוכי טווח, שימוש בנתונים כמותיים, בעיבודים סטטיסטיים ובמודלים כלכליים, חקר מוסדות ומבנים חברתיים

5 ראו אלעזר וינריב, היסטוריה - מיתוס או מציאות? מחשבות על מצב המקצוע (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2003), 166-49; Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Middletown, CT: Wesleyan University Press, 2005)

וחקר קבוצות כגון איכרים, נשים ומעמד הפועלים.⁶ (ב) אחרי מלחמת העולם השנייה התמסדה הפעילות האקדמית הביקורתית הזו. היסטוריה חברתית או חברתית-כלכלית הפכה בהדרגה למרכזית במחלקות להיסטוריה באירופה ובצפון אמריקה. במקביל לתהליכי הדה-קולוניזציה בעולם הלא-מערבי, ביקורת הקולוניאליזם והתפכחות תנועות השמאל במערב נוכח חשיפת אימי הסטליניזם בברית המועצות, ליוותה את התמסדות ההיסטוריה החברתית צמיחה של גישות ביקורתיות על ההיסטוריה החברתית עצמה מקרב חוקרים וחוקרות בתחום.

במחצית השנייה של המאה העשרים תרמו גישות משלושה סוגים בולטים לשינויים בשדה הידע של ההיסטוריה בכלל ושל ההיסטוריה החברתית בפרט, והשפיעו גם על חקר ההיסטוריה של המזרח התיכון. הסוג הראשון הוא גישות נאו-מרקסיסטיות, העוסקות בניתוח היסטורי של התהוות הכלכלה הקפיטליסטית העולמית כדי להסביר תהליכים היסטוריים בעולם הלא-מערבי, כולל בחינה של תופעות ספציפיות, למשל ענפי כלכלה מסוימים או היסטוריה מקומית של עיר או של מחוז.⁷ הסוג השני הוא גישות מיקרו-היסטוריות לחקר יחידות ניתוח קטנות – אדם יחיד, משפחה, כפר, אזור, אירוע בודד – או לחלופין כינון היסטורי מפורט של יחידת ניתוח קטנה במשך תקופה ארוכה.⁸ גישות מן הסוג השלישי כוללות את "המפנה הלשוני" ואת "המפנה התרבותי" ואת השלכותיהם על המחקר האקדמי כולו בשלהי המאה העשרים, ועל ההיסטוריה החברתית בפרט. בהשפעתן התפתחה היסטוריה חברתית "חדשה", או היסטוריה חברתית-תרבותית, והתרחב השימוש בניתוחי שיה.⁹

- Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929-1989* 6
(Stanford: Stanford University Press, 1990); Iggers, *Historiography*
- 7 ראו למשל Huri İslamoğlu-İnan, ed., *The Ottoman Empire and the World-Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); דרור זאבי, *המאה העות'מאנית: מחוז ירושלים במאה השבע-עשרה* (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1997).
- 8 ראו למשל Leslie P. Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (Berkeley: California University Press, 2003); Avi Rubin, *Ottoman Rule of Law and the Modern Political Trial* (New York: Syracuse University Press, 2018)
- 9 Najwa El-Qattan, "Textual Differentiation in the Damascus Sijill: Religious Discrimination or Politics of Gender?", in *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, ed. Amira El-Azhary Sonbol (Syracuse: Syracuse University Press, 1996), 191–201; Avner Giladi, *Muslim Midwives: The Craft of Birthing in the Premodern Middle East* (New York: Cambridge University Press, 2015); Yossef Rapoport, *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005)

התיאור הקצר הזה אינו ממצה, ומשמיט פרטים חשובים רבים על הגישות הביקורתיות בהיסטוריה חברתית. אף על פי כן הוא מסייע למקם את ההיסטוריה של המשפחה בשדה ההיסטוריה החברתית, ולחבר את שתייהן אל סדרת "המאה העממית" ואל הדגשת מקומם של אנשים ונשים מכל שכבות החברה בתהליכים ההיסטוריים. הן ההיסטוריה החברתית והן סדרת הטלוויזיה יוצאות מנקודת הנחה שאנשים ונשים אלה לא רק צפו באופן פסיבי באירועים שהתרחשו בימי חייהם, ולא רק חוו אותם, אלא אף חוללו אותם באמצעות שלל פעילויות השגרה שלהם: בבחירות לפעול בדרך מסוימת באירועים אלה, בהליכה בתלם או בהתנגדות לאירועים, בפרשנויות שהם נתנו לאירועים שונים ובדרכים שבהן חוויותיהם אלה עיצבו את המשך חייהם.¹⁰

במבט ראשון נראה המושג "היסטוריה של המשפחה" מובן מאליו. מה כבר יכול להיות לא ברור? הרי לכל אחד ואחת יש משפחה ולכל משפחה יש היסטוריה. יתכן שהסבר פשוט זה הוא נכון, או נכון חלקית; אולם אין בו כדי להסביר מהי משפחה – אותה מסגרת החוצה חברות ותקופות. הניסיון לענות על שאלה זו באופן אינטואיטיבי חושף מיד קשיים רבים. התשובה הפשטנית לעיל לשאלה "מהי היסטוריה של המשפחה" אינה מבהירה, למשל, אילו שאלות היסטוריות אפשר לנתח בתחום זה, אילו מקורות היסטוריים עשויים להתאים לו, אילו גישות ניתוח ייחודיות פותחו לשם כך ואילו שדות ידע אחרים מצטלבים עם היסטוריה של המשפחה.

ראוי להבהיר גם מדוע היסטוריה של המשפחה קשורה באופן הדוק לנקודת המוצא של היסטוריה חברתית, שלפיה כל אדם הוא מושא למחקר היסטורי ומחולל תהליכים היסטוריים. כזכור, זו התפיסה שעיצבה גם את הסדרה "המאה העממית". הסיבה לכך היא שאם כל אדם הוא פועל (actor) היסטורי מטבע אנושיותו, אזי אפשר לקבוע כי המסגרת החברתית הראשונית שלו היא משפחה כלשהי. מאפייני המשפחה הספציפית, הרכבה ותכניה אמנם שונים ומשתנים במעגל חייו של כל אדם, אך בכל מקרה חשיבותה רבה כמסגרת חברתית בסיסית וראשונית בחיי הפרט. לפיכך ניתוח מאפייני המשפחה וקשרי הגומלין שלה עם מסגרות חברתיות אחרות הם מפתח להבנת תהליכי שינוי חברתיים נרחבים.

יתכן שבגלל סיבות אלה, המאפיין הבולט ביותר של ההיסטוריה של המשפחה הוא שהיא כוללת זו לצד זו סוגיות, שאלות, וגישות ניתוח רבות ומגוונות. גבולות שדה הידע הזה פתוחים ונזילים מאוד. היסטוריונים של המשפחה משלבים במחקריהם קטגוריות ניתוח נוספות כגון מגדר, מעמד, קניין ומדינה, ומרבים להשתמש בכלים משדות ידע אחרים כגון משפט, דת ועוד. היסטוריה של המשפחה עוסקת, למשל, במשפחות

Judith E. Tucker, "Taming the West: Trends in the Writing of Modern Arab Social History in Anglophone Academia," in *Theory, Politics, and the Arab World: Critical Responses*, ed. Hisham Sharabi (New York: Routledge, 1990), 198-227

של שליטים ובפוליטיקה של העברת השלטון ושל יצירת שושלות, בפילנתרופיה ובמפעלים חברתיים של שליטים ושל משפחות אליטה כגון ייסוד הקדשים (אֶן־קאף) לתועלת הציבור והקמת מסגדים, בתי תמחוי ובתי חולים. לצד זאת היא עוסקת גם בשינויים בדפוסי הירושה ובהעברת הרכוש במשפחות עירוניות וכפריות משכבות בינוניות ונמוכות, בשינויים בדפוסי המגורים והתעסוקה של שבטי נוודים ובתהליכי מעבר לשיבת קבע.¹¹

בשל קוצר היריעה אציג להלן שני נושאים בלבד, שיש להם חשיבות רבה במיוחד בשלל ההיבטים בחקר ההיסטוריה של המשפחה. הנושא הראשון הוא המשפחה כקטגוריית ניתוח והנושא השני הוא הקשר בין היסטוריה של המשפחה לבין מיקרו-היסטוריה.

משפחה כקטגוריית ניתוח

במאמרם "Beyond 'Identity'" מבחינים ברובייקר וקופר בין קטגוריות של פרקטיקה, כלומר מונחים שהיו בשימושם של בני החברה הנחקרת, לבין קטגוריות ניתוח, אלה שהחוקרת או החוקר משתמשים בהן.¹² שתי הקטגוריות עשויות להיות זהות מילולית כפי שאכן קורה בעניין שלפנינו: המושג "משפחה" שימש את אנשי העבר, כלומר היה קטגוריה של פרקטיקה, והוא גם קטגוריה המשמשת היסטוריונים בניתוח העבר. כאשר היסטוריונית בוחרת במושג "משפחה" כקטגוריית ניתוח, עליה ללמוד את המשמעויות השונות של המושג כקטגוריה של פרקטיקה בזמן ובמקום שהיא חוקרת. אולם זהו רק חלק מהמהלך שעליה לנקוט. כדי לנסח הגדרה למושג "משפחה", שתאפשר להפוך אותו לקטגוריית ניתוח, על החוקרת לבאר לעצמה ולקוראיה אילו משמעויות נושאת הקטגוריה הזאת, וכיצד היא מאפשרת לענות על שאלות המחקר ולהגיע להסברים חדשים. עליה להשתכנע שמשפחה היא קטגוריית הניתוח המבטיחה ביותר להשגת מטרות המחקר ולא נשים, ילדים, מגדר או מעמד למשל. למושג "משפחה" כפי ששימש בפי אנשים בעבר הייתה משמעות שונה מזו שיש לו בשמשו כלי לניתוח היסטורי. במילים אחרות, כקטגוריה של פרקטיקה, אותו מושג עצמו, כשהוא נושא משמעות שונה, שימש אנשים רבים במקומות, בזמנים ובהקשרים שונים.

11 שולמית שחר, "על תולדות המשפחה", בתוך ארוס, אירוסין ואיסורים, ערכו ישראל ברטל וישעיהו גפני (ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1998), 15-26; Beshara Doumani, "Introduction," in *Family History in the Middle East: Household, Property, and Gender*, ed. Beshara Doumani (Albany: SUNY Press, 2003), 1-19

12 Rogers Brubaker and Frederick Cooper, "Beyond 'Identity,'" *Theory and Society* 29 (2000): 1-47

במאמר המבוא לקובץ המשפחה באסלאם הכותבים מקדישים חלק ניכר מן הדיון למונחים שונים שמשמעותם משפחה בחברות מוסלמיות שונות בהיסטוריה, ומנתחים את הדקויות של מונחים אלה ואת מגוון השימושים בהם. דיון זה ממחיש מהי קטגוריה של פרקטיקה. עצם הצגת המגוון העצום של מונחים היסטוריים אלה יש בה לשכנע את הקורא שהמושג הכללי "משפחה" אינו מסביר את עצמו; הוא דורש ליבון והצבה בהקשרים היסטוריים ספציפיים. הדיון בריבוי משמעויותיו עשוי להרחיב את ידיעות הקוראים גם על האטימולוגיה (תולדותיהן של מילים והשינויים במשמעויותיהן) של המושג "משפחה". אולם בשביל להשתמש במושג כקטגוריית ניתוח נדרשת הגדרה מנומקת שלו, שתבדל אותו מן המשמעות של משפחה כקטגוריה של פרקטיקה. על הגדרה זו להבהיר גם כיצד המושג בתפקידו כקטגוריית ניתוח תורם למטרות המחקר. גיבוש הגדרה כזאת דורש, קודם כל, מודעות לחיוניות ההבחנה שמציעים ברובייקר וקופר בין שני סוגי הקטגוריות, ולתפקידה המחקרי של הבחנה זו. מודעות כזו אינה מובנת מאליה. היסטוריונים רבים נופלים בפח כשהם מאמצים בלי משים את הקטגוריות של נחקריהם בתור קטגוריות ניתוח. חלק מהיסטוריונים אלה אף מדגישים זאת בעזרת ציטוטים מכתביהם של בני התקופה הנחקרת משום שהם מניחים כי אימוץ מושגי הנחקרים מעיד על נאמנות החוקרים לשיח של התקופה הנחקרת. אמנם יש חשיבות לגילוי השיח האותנטי של התקופה, אולם אימוצו מניה וביה ככלי ניתוחי הוא עניין אחר, וכפי שמראים ברובייקר וקופר, הוא פוגם באיכות הניתוח.

הבחנה מתודולוגית נוספת נחוצה כדי להבהיר את סוגיית המשפחה כקטגוריית ניתוח. זוהי הבחנה בין ניתוח emic (קיצור של phonemic) לבין ניתוח etic (קיצור של phonetic), שמקורה באנתרופולוגיה לשונית.¹³ כאשר מונחים אלה מושאלים לניתוח תרבותי-היסטורי, ההבדל ביניהם קשור לזווית הראייה שממנה החוקרת צופה במושאי מחקרה. היסטוריונית של המשפחה החוקרת תרבות שאינה תרבותה ותקופה שאינה ההווה, תשאל את עצמה מהי עמדת התצפית המתאימה לניתוח שאלות המחקר שלה: האם נחוץ מבט מבפנים שיעמוד על תפיסות העומק של הנחקרים (emic), או שרצוי מבט מבחוץ שיתבסס על ידע אקדמי שנצבר ועל הכללות אנליטיות, תיאוריות או מודלים סוציולוגיים שונים (etic) על מסגרת המשפחה. שתי נקודות המבט הללו מוצגות כאילו הן קוטביות זו לזו כדי לחדד את הצורך בגיבוש מודע של זווית ראייה מחקרית, בחירה בדגשים שלה והתאמתה למחקר ספציפי. אולם זווית הראייה הנבחרת עשויה להיות דיכוטומית פחות ולשלב רכיבים משני צמדי האבחנות המתודולוגיות. מבט ראשון שני הצמדים – קטגוריית פרקטיקה מול קטגוריית ניתוח, emic מול etic – נראים מקבילים ואולי אף זהים. קטגוריה של פרקטיקה דומה לגישת emic,

Thomas Headland, Kenneth Pike, and Marvin Harris, eds., *Emics and Etics: The Insider/Outsider Debate* (Newbury Park, CA: Sage Publications, 1990)

ואילו קטגוריית ניתוח דומה לגישת etic. אכן יש קרבה ודמיון בין שני הצמדדים הללו, אך אין הם זהים ויש להם תפקיד שונה בעבודת המחקר. בה בעת יש ביניהם קשר ויחסי גומלין המתבררים בזיקה לחשיבה ולביקורת העצמית של החוקרת בתהליך המחקר.

הדברים ייראו מעורפלים ומופשטים פחות בעזרת דוגמה. הדוגמה מגיעה משולחן עבודתי בימים הרחוקים של המחקר על עבודת הדוקטור שלי. מסגרת הניתוח של המחקר הייתה היסטוריה של נשים ומגדר והמקורות היו רשומות בתי הדין השרעיים, הסג'ל, ביפו ובחיפה בשלהי המאה התשע עשרה. מי שמכיר את רשומות בתי הדין השרעיים יודע שגם בתקופת הרפורמות המשפטיות של המאה התשע עשרה, כאשר רישומי הסג'ל הפכו מפורטים יחסית לעבר, הם עדיין התאפיינו בלקונניות והיו קשים לפענוח. בשנים שבהן למדתי לקרוא את הסג'ל, להבין את המושגים, את השיח, את מבנה התיקים המשפטיים ואת מטרות התיעוד, חשתי שככל שאני לומדת להכירו טוב יותר, כך אני מבינה פחות. תיקים שעסקו בדיני המשפחה – תיקי גירושים, מזונות ילדים, ירושות וחלוקתן, סכסוכי רכוש בתוך משפחות וביניהן – היו הרווחים ביותר בסג'ל. תיקים אלה העצימו אצלי עוד יותר את התחושה שאני צופה כביכול במתרחש בבית הדין דרך מסך עכור, שאינו רק מסך הזמן. הרגשתי שהמסך המדומה הזה מונע ממני לראות משהו שהיה נהיר בשעתו לכל באי בית הדין; נהיר עד כדי כך שהוא לא נאמר וממילא גם לא נכתב ברשומות. עם זאת, הרגשתי כי אותו היבט נעלם עיצב את ההתרחשות החברתית-משפטית בבית הדין והשתרבו גם אל התיעוד שלה ברשומות. חודשים ושנים הסתובבתי עם התחושה הזו. שאלתי את עצמי: מהו הדבר שכל המתדיינים בבית הדין הבינו אינטואיטיבית, ואילו ממני הוא חומק? באותם ימים עדיין לא הכרתי את המושגים etic ו-etic, אך ידעתי שאני מחפשת דרך לקרוא את הסג'ל ולהבינו כפי שהבינו אותו בני החברה הנחקרת. רציתי לקרוא אותו דרך עיני האנשים והנשים שהביאו את סכסוכי המשפחה שלהם להכרעת בית הדין, ודרך עיניהם של השופט ופקידיו, של העדים ושל הנציגים המשפטיים של המתדיינים. רציתי להבין מה היה מובן מאליו עבורם, ברור עד כדי כך שלא חשו צורך לנסחו במילים.

מפאת קוצר היריעה לא אגולל כאן את השתלשלות העניינים שהובילה לכך שברגע מסוים, לגמרי באקראי, התפזר הערפל ונגלה לי טפח ממה שנסתר מעיני קודם לכן. העיתוי המדויק של אותו גילוי היה פתאומי ואקראי. אך הגילוי עצמו היה תוצאה של תהליך ממושך שעברתי מבלי משים. במשך זמן רב הייתי שקועה בקריאה אינטנסיבית כל כך של הסג'ל, עד שבהיסח הדעת הפכו הסיפורים שתועדו בו לחלק מהוויית היומיומית ושקעו לתוך האסוציאציות שלי. בנקודה זו נמצא הקישור בין הדוגמה לבין המושגים שתוארתי באופן מופשט לעיל. ההיבט שנסתר מעיני זמן רב וכעת התחוויר לי – כיצד הובנתה (constructed) המשפחה על ידי באי בית הדין – העניק לי הזדמנות

לקרוא בסג'ל מעבר לכתפיהם של בני החברה שתועדו בו, ושהיו שותפים ליצירתו.¹⁴ מאותו רגע יכולתי להמשיג את המשפחה ואת היחסים בין בניה כמי שקוראת על כך מעבר לכתפיהם של באי בית הדין, מבט emic. משהתחווה לי הבניית המשפחה של בני החברה, היא הפכה עבורי מובנת מאליה. יכולתי להבין מדוע נסתרה מעיניי קודם לכן, ולעומתה לראות בבהירות את הבניית המשפחה שלי-עצמי (קטגוריית פרקטיקה), זו שקודם לכן הייתה מובנת מאליה עבורי עד כי לא יכולתי לזהותה; זו שמנעה ממני להבין את מה שהיה מובן מאליי לבאי בית הדין. מאותו רגע השתלבו גם חלקים נוספים של הפאזל ההיסטורי הזה במקומם.

מדוע הדגשתי כי אין הקבלה מלאה בין גישת emic לקטגוריה של פרקטיקה, ובין גישת etic לקטגוריית ניתוח? משום שגישת emic, אף שהיא מדגישה את תפיסות בני החברה הנחקרת, בכל זאת מבטאת את זווית הראייה שלי כחוקרת, לא פחות מגישת etic. ההבחנה ביניהן היא מתודולוגית בלבד. התובנה שהשגתי באמצעותה לא הפכה אותי לבת החברה הנחקרת ולא הסיעה אותי בזמן אל המאה התשע עשרה. היא רק סייעה לי, החוקרת, לשמור על מודעות למיקומי ביחס למחקר ולמושאי המחקר. זיהוי נקודת המבט שלי כחוקרת נדרש כדי לנסח את המושג "משפחה" כקטגוריית ניתוח לעומת משמעותו כקטגוריה של פרקטיקה. אחרי סיום המחקר לעבודת הדוקטור החלטתי שבמחקר ההמשך אמיר את קטגוריות הניתוח "נשים" ו"מגדר" בקטגוריית הניתוח "משפחה". גישת emic שנחשפתי אליה במהלך המחקר לעבודת הדוקטור שימשה אותי כדי לגבש הגדרה של משפחה כקטגוריית ניתוח ולהתאימה למטרות המחקר שלי; וקטגוריה זו סייעה לי בתורה לשכלל את הגישה הפרשנית שלי לסג'ל.

היסטוריה של המשפחה ומיקרו-היסטוריה

טעות נפוצה רואה במיקרו-היסטוריה גישה המתמקדת רק באנקדוטות, סיפורים קטנים ובודדים שניתוחם מבוסס רק על מקורות נרטיביים ועל עדויות מפורטות מכלי ראשון על הסיפור היחיד. דעה שגויה נוספת היא שמיקרו-היסטוריה דוחה שימוש בניתוח כמותני של נתונים בעזרת מודלים סטטיסטיים כדי להשיג תובנות היסטוריות. הציפייה הרווחת על בסיס הנחות שגויות אלה היא שבמוקד הניתוח המיקרו-היסטורי יעמדו דמות אחת או קבוצה קטנה של אנשים, שהיו מעורבים בפרשה שבה עוסק המחקר, או שאירוע יחיד וחד-פעמי יהיה מוקד המחקר. ציפייה זו מדגישה את מרכיב ה"מיקרו" בצירוף מיקרו-היסטוריה. אכן, שינוי גודלה של יחידת הניתוח היה אחד הרעיונות

14 "התרבות של עם היא מכלול של טקסטים [...] האנתרופולוג מתאמץ לקרוא מעבר לכתפיהם של האנשים שהם שייכים להם באמת". קליפורד גירץ, פרשנות של תרבויות, תרגם יואש מייזלר (ירושלים: כתר, 1990), 304.

המרכזיים שהציעו ההיסטוריונים החברתיים שפיתחו גישה זו, כחלק מביקורתם על ההיסטוריה החברתית הקלאסית, שצמחה במחצית הראשונה של המאה העשרים. אולם שינוי גודלה של יחידת הניתוח לא היה הרעיון הביקורתי היחיד של היסטוריונים אלה, שפעלו משנות השישים של המאה העשרים ואילך. ג'ובאני לוי למשל, אחד ההיסטוריונים הבולטים בקבוצה זו, ציין שהדגש בגישתה היה על עצם שינוי ממדיה של יחידת הניתוח, ולא על הקטנתה דווקא. אך מאחר שחלק ניכר ממחקרי ההיסטוריה החברתית עד אז עסקו ביחידות ניתוח גדולות, זכתה הגישה הביקורתית שהציעו לכותרת שהתמקדה רק באפשרות של יחידת ניתוח קטנה, מיקרו.¹⁵

מפאת קוצר היריעה, לא אפרט את המאפיינים האחרים של גישת המיקרו-היסטוריה ולא אסקור את המגוון הרחב של המחקרים שהתבססו עליה. אסתפק בהצבעה על הקשר בין גישת המיקרו-היסטוריה לבין היסטוריה של המשפחה. היסטוריה של המשפחה ממחישה היטב כי העיסוק בגודלה של יחידת הניתוח במיקרו-היסטוריה אינו סוגייה טכנית גרידא, וכי מיקרו-היסטוריה גם אינה מובילה לשלילת עיבודים כמותניים. אחד הזרמים הבולטים בהיסטוריה של המשפחה, הנמנה עם מיקרו-היסטוריה, מבוסס למעשה על עיבודים כמותניים ועל משך זמן ארוך. את המחקרים הראשונים מסוג זה ערכו בעיקר היסטוריונים חברתיים באנגליה. הם התבססו על מקורות היסטוריים בעלי אופי סדרתי שנשמרו בכנסיות הקהילתיות ובבתי משפט כנסייתיים, ועל ניתוח בהשראת מחקרים באנתרופולוגיה של המשפחה. מחקרים אלה מרבים לעסוק בשינויים בדפוסי משפחה, ביחסי שארות (kinship) וקניין, בירושות, בהעברת רכוש ובכלכלה בימי הביניים המאוחרים ובראשית העת החדשה. אופיים של מחקרים מסוג זה מחייב ניתוח ארוך טווח – בדרך כלל בין מאה למאתיים שנה – לצורך כינון אילנות משפחה, מעקב אחרי שינויים בקשרי הנישואים בין משפחות, שינויים בבעלות שלהן על רכוש ובמאפייני הכלכלה והחברה. יחידת הניתוח במחקרים אלה בדרך כלל קטנה – משפחה מסוימת, כפר, רובע, או עיר – היות שאי אפשר לערוך מיפוי מפורט ומורכב כזה ביחידת ניתוח גדולה כמו מחוז, מדינה או אימפריה. אולם הסיבה לבחירה ביחידת ניתוח קטנה אינה מעשית בלבד, והיא קשורה לתפיסה הכוללת של מיקרו-היסטוריה, שאינה מבקשת להגיע לתובנות היסטוריות על החברה הנחקרת באמצעות הפיכת יחידת הניתוח שלה למדגם סטטיסטי או למקרה חקר. מיקרו-היסטוריה מניחה כי מלבד ייצוג סטטיסטי וטיפוסיות (typicality) יש עוד דרכים ללמוד על אודות חברה, יהיה גודלה אשר יהיה. היסטוריונים הנוקטים בגישה זו טוענים שמחקר עומק של יחידת ניתוח מסוימת מזוויות שונות יספק תובנות משמעותיות, החורגות הרבה מעבר ליחידת הניתוח.

Giovanni Levi, "On Microhistory," in *New Perspectives on Historical Writing*, ed. 15 Peter Burke (University Park: Pennsylvania State University Press, 1992), 93-113

מחקר עומק מיקרו-היסטורי כזה עשוי להיות חלופה מוצלחת לניתוח המבוסס על ייצוגיות סטטיסטית.¹⁶

סוג אחר של מחקרים על ההיסטוריה של המשפחה בגישה מיקרו-היסטורית מתמקד בניתוח עומק מפורט של סיפור בודד, של אירוע יחיד שנמשך זמן קצר והותר מגוון רחב של עדויות, או בביוגרפיה של אדם יחיד. מחקרים מסוג זה הופכים לחלק מהסוגה המשולבת של מיקרו-היסטוריה של המשפחה באמצעות הצבת האירוע היחיד או הדמות שבמוקד המחקר בהקשר היסטורי רחב ובאמצעות השימוש במשפחה כקטגוריית ניתוח.¹⁷

16 חשוב לשוב ולהדגיש כי מיקרו-היסטוריה אינה שוללת שילוב של ניתוח סטטיסטי או שילוב נתונים ומסקנות שמקורם במחקרים המבוססים על מודלים סטטיסטיים במחקר מיקרו-היסטורי. דוגמה לכך בהיסטוריה של המשפחה היא מחקריו של סביאן על יחסי קניין ושארות במרחב הכפרי בגרמניה במאות השמונה עשרה והתשע עשרה. ספריו מתמקדים בכפר אחד, נקרהאוזן, על פני כמאתיים שנה. ראו למשל David W. Sabeau, *Kinship in Neckarhausen, 1700-1870* (Berkeley: University of California Press, 1998). דוגמה למחקר מסוג זה בהיסטוריה של המשפחה במזרח התיכון העוסמאני היא ספרו של דומאני, שבחן את דפוסי המשפחה, העברת הרכוש ויחסי המגדר במשפחות בשכם ובטריפולי (לבנון) מאמצע המאה השבע עשרה עד אמצע המאה התשע עשרה: Beshara B. Doumani, *Family Life in the Ottoman Mediterranean: A Social History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017). עוד על מאפייני המיקרו-היסטוריה ויחסה לניתוח סטטיסטי של נתונים סדרתיים ראו בביקורת שלי על ספרה של לסלי פירס: Iris Agmon, "'Another Country Heard From': The Universe of the People of Ottoman Aintab," *Review of Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, by Leslie Peirce, H-Turk, H-Net Reviews, September 2007, <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=13539>

17 למשל Agmon, *Family and Court*. ההיבט המיקרו-היסטורי בספר ניכר בניתוח עומק של כמה תיקים משפטיים המשמשים מסגרת לדיון בפרקי הספר השונים. דוגמאות לביוגרפיה מיקרו-היסטורית אפשר למצוא בקובץ שערך אדמונד ברק בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים במטרה לבחון את הפוטנציאל המחקרי הגלום בסיפורי חיים של אנשים פשוטים, גיבורי ההיסטוריה החברתית. אנשים ונשים אלה לא השאירו אחריהם כמעט שום תיעוד כתוב משל עצמם, והיסטוריונים היו צריכים לחלץ מידע עקיף ממסמכים שנכתבו בעיקר במסגרות מוסדיות כדי לספר את קורותיהם. מהדורה מעודכנת של הקובץ, בצירוף עורך נוסף, דיייד יעקוביאן, יצאה לאור ב-2006. ביוגרפיה שחלק ממקורותיה הגיע מארכיון משפחתי היא סיפורו של האיכר אסאף מהר הלבנון, יליד 1860: Akram E. Khater and Antoine F., *1860: A Peasant of Mount Lebanon*, in *Struggle and Survival in the Modern Middle East*, 2nd Edition, eds. Edmond Burke III and David Yaghoubian (Berkeley: University of California Press, 2006), 35-47

פריודיזציה – הערות סיום

הדוגמאות למחקרים בהיסטוריה חברתית ובהיסטוריה של המשפחה שהוזכרו בדיון לעיל עוסקות רובן ככולן בתקופה המודרנית או במעבר למודרניות. גם מחברי המאמר המתורגם מציינים כי יש שפע מחקרים על השאלות שהם מעלים ביחס למשפחה בחברות מוסלמיות המתמקדים בתקופה המודרנית, ואילו מספר המחקרים בתחומים אלה על המאות הראשונות לאסלאם ועל ימי הביניים קטן הרבה יותר. יש כמה גורמים למיעוט מחקרים בהיסטוריה חברתית ובהיסטוריה של המשפחה בחברות מוסלמיות בתקופות שקדמו לעת המודרנית המוקדמת, כלומר לפני המאות החמש עשרה והשש עשרה.

לפני דיון קצר בכמה מן הגורמים האלה, חשוב לציין שהשאלות על חקר המעבר למודרניות ועל החשיבה ההיסטורית הכרוכה בו הניעו חוקרי היסטוריה אירופית לפתח את ההיסטוריה החברתית ואת ההיסטוריה של המשפחה. חיפוש הסברים היסטוריים לתהליכי השינוי שהובילו לעת החדשה, הבנת הגורמים ארוכי הטווח שחוללו את המעבר המורכב הזה, ניסיונות לאפיין את התקופה המודרנית ולהגדיר את התכונות שמבדילות אותה מהתקופות שקדמו לה – כל אלה היו שאלות שהעסיקו היסטוריונים והניעו אותם לחפש תשובות בעבר. כך למשל, מחקרים מראשית המאה העשרים שעסקו באירופה בימי הביניים מן הזווית של היסטוריה כלכלית – תחום לא מוכר באותה עת – הובילו לשיקום יחסם של היסטוריונים לחקר ימי הביניים.¹⁸ היסטוריונים הבחינו, למשל, שהשם שבו כינו אנשי הרנסנס את התקופה הארוכה משקיעתה של

18 אחת התרומות הבולטות בתחום זה הייתה התזה שפיתח ההיסטוריון הבלגי אנרי פירן. הוא טען כי ימי הביניים באירופה החלו בעקבות הפסקת המסחר בין אירופה לבין המזרח הרחוק לאחר ניתוק נתיבי הסחר למזרח עם התפשטות האסלאם באגן הים התיכון. פירן פיתח את התזה שלו בהיותו בשבי הגרמני במלחמת העולם הראשונה, ובתום המלחמה פרסם אותה במאמר והמשיך במחקרו. ספרו פורסם רק שנתיים לאחר מותו: Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne* (Paris: Presses Universitaires de France, 1937). תרגום הספר לאנגלית ב-1940 הביא להפצתו הרחבה והוא עורר דיון וחילוקי דעות בתגובה על התזה, הן מצד חוקרי היסטוריה אירופית הן מצד חוקרי היסטוריה מוסלמית. בעברית אפשר להזכיר את מאמרו של עמנואל סיון, "האסלאם והים התיכון – בחינות מחודשות בדיון על התיזה של פירן", בתוך **ראשיתה של אירופה: מערב אירופה בימי הביניים המוקדמים**, כרך ד' – מערב ומזרח, ערכו איריס שגריר ודפנה אפרת (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2003), 204-249. לדיוננו חשוב להדגיש את המפנה בחקר ימי הביניים ואת החידוש שגילמה התזה של פירן בחשיבה ההיסטורית. פירן תרם להגדרה של מפנים היסטוריים ושל עיתוי ההתחלה והסיום של עידן היסטורי על פי שינויים כלכליים, גישה שהייתה חידוש מוחלט באותם ימים והשפיעה רבות על עיצוב ההיסטוריה החברתית.

האימפריה הרומית ועד זמנם הם – ימי הביניים – לא רק מזלזל בה, אלא גם אינו מוצדק מבחינה היסטורית. הם אף הגיעו למסקנה שמאפייניה של התקופה שדבק בה השם "ימי הביניים" הם שיצרו את התנאים לתהליכי המעבר למודרניות. בתוך כך הפכה תקופה זו באירופה לאחת התקופות הנחקרות ביותר, והתובנות ההיסטוריות לגביה שינו את הדימוי השלילי שלה מן הקצה אל הקצה. מחקרים בהיסטוריה חברתית ובהיסטוריה של המשפחה בימי הביניים תפסו מקום בולט במגמה זו בהיסטוריה אירופית. לעומת זאת בהיסטוריה של חברות מוסלמיות וחברות ים תיכוניות אחרות, הרחבת המחקר על המאות הראשונות לאסלאם ועל התקופה המודרנית המוקדמת בכלים של היסטוריה חברתית ושל היסטוריה של המשפחה הייתה תהליך איטי הרבה יותר. בשל קוצר היריעה אציין רק שתיים מהסיבות לכך.

סיבה אחת קשורה לאופי המקורות ההיסטוריים. צמיחת ההיסטוריה החברתית וההיסטוריה של המשפחה ניזונה מנגישות של חוקרים למקורות התומכים במחקר היסטורי בתחומים אלה. מדובר במקורות שאפשר ללמוד מהם על חיי יומיום של אנשים פשוטים, מקורות בעלי אופי סדרתי מהסוג שנשמר בבתי משפט מדינתיים, במוסדות דת, בארכיונים של שליטים וכיוצא באלה. מקורות כאלה נשמרו באופן שיטתי בעיקר מהתקופה המודרנית המוקדמת או לאחריה, על רקע שינויים בתפיסות השליטה והתיעוד בקרב שושלות ושליטי מדינות אחרים ובזכות שינויים טכנולוגיים. במקרים רבים עריכת מחקרים בהיסטוריה חברתית ובהיסטוריה של המשפחה על תקופות מוקדמות יותר ודלות בתיעוד אינה אפשרית. הקושי הזה מומחש היטב במקרים הנדירים שבהם מתגלה מאגר מסמכים היסטוריים מהסוג שתואר לעיל, שהשתמר באופן מקרי. דוגמה לכך היא הגניזה הקהירית, אוסף של כתבי קודש ומסמכים משפטיים וכלכליים של הקהילה היהודית בפוסטאט, שנשמר בבית הכנסת של הקהילה מאז המאה התשיעית והתגלה שם במאה התשע עשרה. מאגר מסמכים זה הפך לאבן שואבת לחוקרי היסטוריה בתחומים רבים, כולל היסטוריה חברתית והיסטוריה של המשפחה.¹⁹

הסיבה השנייה קשורה למסורת המחקר ולגישות המחקר על חברות מוסלמיות במאות הראשונות לאסלאם. הגישות הדומיננטיות בחקר חברות מוסלמיות דמו במאפייניהן להיסטוריה של הרעיונות. המחקר בתחום המשפט המוסלמי למשל התמקד בטקסטים ההלכתיים, בנייתוח התפיסות של חכמי ההלכה והמחלוקות ביניהם. מסמכים שתיעדו את הפרקטיקה המשפטית באופן שאפשר ללמוד מהם, ולו בעקיפין, על הבעיות בחיי היומיום שהטרידו אנשים מן השורה, עניינו פחות היסטוריונים של

Eva Krakowski, "The Geniza and Family History," *Jewish History* 32 (2019): 19
175-197

משפט מוסלמי.²⁰ במשך תקופה ארוכה התמקד המחקר בסוגיות תרבותיות, בפילולוגיה ובניתוח לשוני של טקסטים. בנסיבות אלה, התעניינות בסוגיות האופייניות להיסטוריה חברתית ולהיסטוריה של המשפחה הייתה נדירה, וחיבה אימוץ כלי מחקר וחשיבה היסטורית שלא היו שכיחים בארגז הכלים של היסטוריונים שהתמחו בתקופות אלה. עם זאת, משלהי המאה העשרים מסתמן שינוי מסוים במחקר על חברות מוסלמיות במאות הראשונות לאסלאם, וניכר חיפוש דרכים חדשות לכתיבת היסטוריה חברתית-תרבותית של תקופות אלה. אפשר לייחס שינוי זה במידה לא מבוטלת להשלכות "המפנה הלשוני" ו"המפנה התרבותי" על תחומי המחקר השונים במדעי החברה והרוח. אך דיון מפורט בנושא זה חורג מעניינה של רשימה זו.